

Maciej Popko

LUDY
I JEZYKI
STAROŻYTNEJ
ANATOLII

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

DIALOG

LUDY
I JĘZYKI
STAROŻYTNEJ
ANATOLII

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Maciej Popko

LUDY
I JEZYKI
STAROŻYTNEJ
ANATOLII

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna
Wydanie drugie, rozszerzone i uzupełnione

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Redakcja: *Maciej Popko*
Projekt okładki: *Anna Gogolewska*
Na okładce fragment inskrypcji licyjskiej w Tlos (płd.-zach. Turcja); fotografia Autora.
Skład i łamanie:

Copyright by © Wydawnictwo Akademickie Dialog 2011

Wydanie elektroniczne, Warszawa 2014
ISBN ePub 978-83-8002-045-0
ISBN mobi 978-83-8002-046-7

Wydawnictwo Akademickie DIALOG
00-112 Warszawa, ul. Bagno 3/218
tel./fax 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

Skład wersji elektronicznej:
[Virtualo Sp. z o.o.](#)

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Spis treści

[Przedmowa](#)

[Wykaz skrótów](#)

[Wprowadzenie](#)

[Rozdział 1 Małoazjatyckie imiona osób](#)

Rozdział 2 Najstarsze warstwy etniczne i językowe

2.1. Ludy i języki w tekstach kappadockich

2.2. Protohetyci

Rozdział 3 Ludy i języki anatolijskie

Uwagi wstępne: anatolijska grupa językowa

3.1. Ludy i języki anatolijskie w drugim tysiącleciu p.n.e.

3.2. Ludy i języki anatolijskie w pierwszym tysiącleciu p.n.e.

Rozdział 4 Nieanatolijskie ludy indoeuropejskie

Uwagi wstępne

4.1. Grecy anatolijscy

4.2. Frygijczycy

4.3. Inne nieanatolijskie ludy indoeuropejskie

Rozdział 5 Ludy nieindoeuropejskie

Uwagi wstępne

5.1. Huryci

5.2. Urartyjczycy

5.3. Kaskowie

Mapy

O wydawnictwie

Wszystkie rozdziały dostępne w pełnej wersji książki.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Przedmowa

Książka ta przedstawia obecny stan wiedzy o ludach starożytnej Anatolii i ich językach. Powstała na kanwie notatek do wykładów prowadzonych w Uniwersytecie Warszawskim i jest owocem wieloletnich studiów i lektur. Jej pierwsze wydanie ukazało się jako podręcznik akademicki w 1999 roku. W 2008 roku wydawnictwo naukowe Harrassowitz Verlag (Wiesbaden) opublikowało jej zmienioną i rozszerzoną wersję w języku niemieckim; przekład z języka polskiego jest zasługą hetytologa berlińskiego Cyrila Broscha. Międzynarodowe środowisko naukowe przyjęło tę publikację pozytywnie, co znajduje oddźwięk m.in. w recenzjach. Skłoniło to autora do przygotowania nowej wersji polskiej, głównie dlatego, że w ostatnich latach odnotowuje się znaczny postęp w dziedzinie filologii hetyckiej, zatem opis poszczególnych zagadnień wymagał aktualizacji. Uwaga ta odnosi się zwłaszcza do badań nad językami luwijskim, karyjskim, lidyjskim i huryckim; poświęcone tym językom rozdziały wymagały praktycznie nowego opracowania. Ponadto książka została wzbogacona o rozmaite kwestie pominięte w pierwszym wydaniu.

W przedmowie do wydania z 1999 roku zaznaczono, że w dziedzinie filologii i etnologii dawnej Anatolii pracy o tak szerokim zakresie tematycznym dotąd nie było; uwaga ta jest nadal na czasie. Wprawdzie ukazują się obszerniejsze próby ujęcia syntetycznego, ale ograniczają się one do wybranych grup ludów i języków starożytnej Anatolii. **Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna**

Książka jest adresowana nie tylko do studentów, lecz i do tych wszystkich, którzy interesują się dziejami i kulturami starożytności. Z tego powodu, a w pewnym stopniu także ze względów technicznych, autor starał się ograniczyć opis języków małoazjatyckich do rozsądnego minimum, przyjmując, że wskazana literatura ułatwi dalsze, już samodzielne studia.

Autor pragnie podziękować wszystkim badaczom, którzy przekazali mu swe spostrzeżenia i publikacje fachowe. Na uznanie i wdzięczność zasługuje Wydawnictwo Akademickie DIALOG, które podjęło się trudu publikacji tego niełatwego pod względem technicznym tekstu.

Wykaz skrótów

AANL	Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e filologiche, serie 8, Roma.
abl.	ablativus
abs.	absolutivus
acc.	accusativus
AchHist	Achaemenid History, Leiden.
AfO	Archiv für Orientforschung, Berlin, Graz.
AGI	Archivo Glottologico Italiano, Firenze.
AJA	American Journal of Archaeology, Boston.
ALAM	R. D. Woodard (red.), <i>The Ancient Languages of Asia Minor</i> , Cambridge 2008.
AnSt	Anatolian Studies, London.
AOAT	Alter Orient und Altes Testament, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
AoF	Altorientalische Forschungen, Berlin.
ArOr	Archiv Orientální, Praha.
AS	The Oriental Institute of the University of Chicago. Assyriological Studies, Chicago.
BiOr	Bibliotheca Orientalis, Leiden.
BoSt	<i>Boghazköi-Studien</i> , Leipzig.
BSL	Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, Paris.
CAH	The Cambridge Ancient History, Cambridge.
comm.	genus commune
CHLI I	J. D. Hawkins, <i>Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions</i> , Vol. I.

Inscriptions of the Iron Age, Berlin/New York 2000.

- CRAI Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendues, Paris.
- CTH E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris 1971, z uzupełnieniami w RHA 30 (1972), s. 94–133 i RHA 33 (1975), s. 63–71.
- dat. dativus
- DBH Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Dresden, Wiesbaden.
- dir. directivus
- DLL E. Laroche, *Dictionnaire de la langue louvite*, Paris 1959.
- dz. cyt. dzieło cytowane
- erg. ergativus
- fem. femininum
- fryg. frygijski
- Fsde Roos Th. van den Hout (red.), *The life and times of Hattusili III and Tudhaliya IV. Proceedings of a symposium held in honour of J. de Roos, 12–13 December 2003, Leiden*, Leiden 2006.
- FsDiakonoff *Societies and Languages of the Ancient Near East, Studies in Honour of I. M. Diakonoff*, Warminster 1982.
- FsHaas Th. Richter et al. (red.), *Kulturgeschichten. Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken 2001.
- FsHeger S.R. Anschütz (red.), *Texte, Sätze, Wörter und Moneme. Festschrift für Klaus Heger zum 65. Geburtstag*, Heidelberg 1992.
- FsHirt H. Arntz (red.), *Germanen und Indogermanen. Festschrift für Hermann Hirt I-II*, Heidelberg 1936.
- FsKořak D. Groddek, M. Zorman (red.), *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge Silvin Kořak zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 2007.
- FsLaroche *Florilegium Anatolicum. Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*, Paris 1970.

- FsOberhuber W. Meid (red.), *Im Bannkreis des Alten Orients. Studies zur Sprach- und Kulturgeschichte des Alten Orients und seines Ausstrahlungsraumes Karl Oberhuber zum 70. Geburtstag gewidmet*, Innsbruck 1986.
- FsPuhvel D. Disterheft (red.), *Studies in Honor of Jean Puhvel, Part One: Ancient Languages and Philology*, Washington 1997.
- FsRömer M. Dietrich (red.), *dubsar anta-men. Studien zur Altorientalistik. Festschrift für Willem H. Ph. Römer zur Vollendung seines 70. Lebensjahres*, Münster 1998 (AOAT 253).
- FsSchmitt-Brandt Y. Nishina (red.), *Europa et Asia Polyglotta – Sprachen und Kulturen: Festschrift für Robert Schmitt-Brandt zum 70. Geburtstag*, Dettelbach 2000.
- FsSinger Y. Cohen et al. (red.), *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Wiesbaden 2010 (StBoT 51).
- FsTözgüç K. Emre (red.), *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1993.
- FWG *Fischer Weltgeschichte*, Frankfurt a. M./Hamburg 1966 n.
- gen. genetivus
- GsImparati St. de Martino, F. Pecchioli Daddi (red.), *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati*, Firenze 2002.
- het. hetycki
- hier. hieroglificzny
- HS Historische Sprachforschung, Göttingen.
- hur. hurycki
- IBoT *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri(nden Seçme Metinler)*, İstanbul, Ankara.
- IF Indogermanische Forschungen, Berlin.
- imp. imperativus

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

indic.	indicativus
instr.	instrumentalis
JCS	Journal of Cuneiform Studies, New Haven, Atlanta.
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
JEA	Journal of Egyptian Archaeology, Oxford.
JIES	The Journal of Indo-European Studies, McLean, Virginia.
JKF	Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen, Heidelberg.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London.
kapp.	kappadocki
kar.	karyjski
KBo	<i>Keilschrifttexte aus Boghazköi</i> , Leipzig, Berlin.
K1	A. Goetze, <i>Kleinasion (Kulturgeschichte des Alten Orients</i> , Abschn. 3, Lfg. 1), München 1933.
K12	A. Goetze, <i>Kleinasion</i> , 2. wydanie, München 1957.
klin.	klinowy
KUB	<i>Keilschrifturkunden aus Boghazköi</i> , Berlin.
KZ (i ZVS)	Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung („Kuhns Zeitschrift“), Berlin, Gütersloh, Göttingen.
lic.	licyjski
lid.	lidyjski
loc.	locativus
LPG	Ph.H.J. Houwink ten Cate, <i>The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period</i> , Leiden 1961.
luw.	luwijski
<i>Luwians</i>	H. C. Melchert (red.), <i>The Luwians</i> , Leiden/Boston 2003 (Handbook of

Oriental Studies I, Volume 68).

masc.	masculinum
MDOG	Mitteilungen des Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin, Berlin.
MIO	Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Berlin.
MSS	Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, München.
MVAG	Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Leipzig.
neutr.	genus neutrum
NH	E. Laroche, <i>Les noms des Hittites</i> , Paris 1966.
nom.	nominativus
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta, Louvain.
OLP	Orientalia Lovaniensia Periodica, Louvain.
Or	Orientalia, Roma.
pass.	passivum
PAU	Polska Akademia Umiejetności
pie.	protoindoeuropejski
pers.	perski
pl.	pluralis
prs.	praesens
prt.	praeteritum
RA	Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, Paris
REA	Revue des études anciennes, Bordeaux.
RHA	Revue hittite et asianique, Paris.
RIL	Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Milano.
RIA	Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, Berlin.

RO	Rocznik Orientalistyczny, Warszawa.
sg.	singularis
SCCNH	Studies in the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, Winona Lake.
SPAW	Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Berlin.
StBoT	Studien zu den Boğazköy-Texten, Wiesbaden.
StMed	Studia Mediterranea, Pavia.
subj.	subjunctivus
SympWien	J. Borchhardt, G. Dobesch (red.), <i>Akten des II Internationalen Lykien-Symposiums, Wien, 6.–12. Mai 1990</i> , Bd. I–II, Wien 1993.
THeth	Texte der Hethiter, Heidelberg.
TL	<i>Tituli Asiae minoris. Tituli Lyciae lingua Lyciā conscripti</i> , Wien 1901.
ts.	to samo
urart.	urartyjski
voc.	vocativus
<i>Weiterleben</i>	G. Neumann, <i>Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit</i> , Wiesbaden 1961.
z. n.	znaczenie nieznane
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete, Leipzig, Berlin.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, Berlin.
ZVS (i KZ)	Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung, Göttingen.

Wprowadzenie

Zainteresowanie starożytną Anatolią, zwaną też Azją Mniejszą, wciąż wzrasta wskutek budzących powszechny podziw odkryć archeologicznych, ale też jako efekt wielostronnych badań nad przeszłością tej krainy i jej kultur. Coraz wyraźniej jest również widoczne znaczenie Anatolii jako pośrednika między Wschodem Starożytnym a Grecją, a zatem i Europą. Wiadomo, że ów Wschód wywarł ogromny wpływ na kulturę grecką i inne kultury wschodniego Śródziemnomorza, a w efekcie wiele składników pochodzenia orientального wzbogaciło myśl europejską. Wypada zatem przyjrzeć się bliżej ludom, które sąsiadowały w Anatolii najpierw z ludnością egejską epoki brązu, między innymi z Achajami, a potem z Jonami, Eolami i Dorami – owym „barbarzyńcom”, którymi Grecy gardzili i których jednocześnie podziwiali, nie zdając sobie wszakże sprawy, jak wiele im zawdzięcza ich własna, młoda jeszcze kultura.

Nazwy „Anatolia” i „Azja Mniejsza” odnoszą się do Półwyspu Anatolijskiego, ograniczonego morzami Czarnym, Marmara, Egejskim i Śródziemnym. Obie są stosowane także dzisiaj (Anadolu, czyli Anatolia, stanowi główną krainę współczesnej Turcji i obejmuje także część turecką dawnej Wyżyny Armeńskiej, zwaną teraz Anatolią Wschodnią). W starożytności Półwysep Anatolijski nie miał odrębnej nazwy, w świadomości Greków i Rzymian stanowił część Azji. Nazwa „Azja”, którą nosi obecnie ogromny kontynent, pochodzi z Anatolii. Jej najdawniejszym echem w źródłach antycznych jest termin „azyjskie góry” u Homera (*Assyria in lineis*, II, II 461), którą umieszczano w Lidii, na południe od góry Tmolos. Według dokumentów hetyckich z przełomu XV i XIV wieku p.n.e. mniej więcej w tej samej okolicy znajdował się kraj Assuwa; jest całkiem możliwe, że nazwa ta, z niewielkimi zmianami, przetrwała tam po czasy Homera. Później używano jej jako określenia ziem na wschód od Hellady; wraz z rozszerzaniem się horyzontu geograficznego obejmowała swym zasięgiem coraz rozleglejsze obszary, aż po Ocean Spokojny. Dla odróżnienia zwano Półwysep Anatolijski „Azją z tej strony (gór) Tauru”; około roku 400 n.e. pojawił się termin łaciński *Asia minor*, czyli Azja Mniejsza. Nazwę „Anatolia” wprowadzili w X wieku Bizantyjczycy.

Azja Mniejsza stanowiła jedną z krain historycznych Wschodu Starożytnego, czyli Azji Zachodniej od czasów najdawniejszych aż po epokę Aleksandra Wielkiego. Na wschodzie graniczyła z Syrią i północną Mezopotamią, a na zachodzie najpierw z Egeą, potem z Grecją. W odległej przeszłości jej klimat był chłodniejszy i bardziej wilgotny niż obecnie, lasy pokrywały znaczne obszary półwyspu. Także bogactwa naturalne, zwłaszcza złoża rud i kruszców, zachęcały do osadnictwa. Korzystne warunki sprawiły, że już dość wcześnie pojawiły się tam grupy ludzkie, a w dziesiątym i dziewiątym tysiącleciu p.n.e. doszło do przemian określanych jako rewolucja neolityczna, czyli przejście od zbierania żywności do jej wytwarzania. Przełom ten miał miejsce znacznie wcześniej, niż narodziły się cywilizacje Mezopotamii i Egiptu. Rozwój tych cywilizacji nastąpił całe tysiąclecia później, a ich dominacja na Wschodzie Starożytnym zaczęła się

dopiero w czwartym-trzecim tysiącleciu p.n.e.

Starożytna Anatolia należała do regionów o rozwiniętej cywilizacji, a więc atrakcyjnych dla ludów, które wędrowały w poszukiwaniu lepszych warunków bytowania ku ośrodkom bardziej zaawansowanym w rozwoju. Ogromną rolę odegrało przy tym jej pomostowe położenie między Wschodem a Europą, tędy bowiem napływała ludność z Bałkanów i południowej Rosji. Penetracja z zewnątrz nasilała się zwłaszcza w okresach suszy; udało się ustalić, że na czasy starożytne przypada kilka takich okresów, mianowicie lata 2100–1800, 1250–800 i 400–200 p.n.e. Natomiast osiągnięcia cywilizacji starowschodniej rozprzestrzeniały się, zgodnie z ogólną zasadą, w kierunkach przeciwnych niż wspomniane migracje. Warto podkreślić, że docierały one na Zachód, do Europy, głównie za pośrednictwem anatolijskim.

Rzeźba terenu półwyspu utrudniała komunikację i nadal ją utrudnia. Anatolia jest wszak rozległą wyżyną poprzecinaną dość wysokimi pasmami górskimi. Od północy zamykają ją Góry Pontyjskie, a od południa rozległy system górski Tauru. Od zachodu, od silnie rozczłonkowanych wybrzeży Morza Egejskiego, prowadzi na śródgórskie wyżyny kilka szlaków wzdłuż dolin rzecznych, natomiast połączenie z wybrzeżami Morza Czarnego na północy i Śródziemnego na południu jest możliwe tylko przez nieliczne przełęcze. Ukształtowanie terenu narzuciło określony system komunikacyjny, który, z niewielkimi zmianami, przetrwał po czasy współczesne. Pochodną rzeźby terenu jest też historyczny podział półwyspu na mniejsze jednostki (zob. mapa 2), który odzwierciedla się w nazwach, utrwalonych jeszcze w starożytności klasycznej i wciąż używanych w literaturze. Wspomniany podział sprzyjał izolacji i mniej dostępnym regionów, wskutek czego relikty dawnych kultur utrzymywały się tam bardzo długo, podczas gdy na terenach otwartych przemiany następowały znacznie szybciej¹.

Początki zainteresowania starożytną Anatolią wiążą się z postępem nauk, szczególnie nauk humanistycznych, jaki nastąpił w XVIII wieku, i związaną z tym zmianą stosunku do przeszłości, do historii. Za prekursora badań nad ludami i językami Azji Mniejszej uchodzi Paul E. Jablonsky, który już w roku 1724 w pracy *Disquisitio de lingua Lycaonica* próbował zestawić języki likański i kappadocki z asyryjskim, wyzyskując glosy w dziełach leksykografów. W drugiej połowie XVIII wieku do Europy zaczęły napływać bliższe informacje o zabytkach kultur małopodajatyckich oraz kopie inskrypcji w różnych pismach i w dawno zapomnianych językach. Wraz z próbami ich odczytania pojawiały się spekulacje na temat bliższej przynależności tamtejszych ludów. Miały one związek z rozwojem językoznawstwa, zwłaszcza indoeuropeistyki, i odzwierciedlały chęć uporządkowania znanego świata. Część badaczy uważała, że w Anadolii spotykały się dwa elementy etniczne – indoeuropejski i semicki; granicę między nimi miała stanowić rzeka Halys (dziś Kızılırmak) albo też góry Tauru. Inni autorzy postulowali obecność trzeciego składnika – nieindoeuropejskiego i niesemickiego.

W połowie XIX wieku wiedzano już sporo o kulturach Mezopotamii i Egiptu, zostało odczytane pismo klinowe i hieroglify egipskie, natomiast obszary peryferyjne, również Azja Mniejsza i Syria, wciąż pozostawały białymi plamami. Dopiero lata siedemdziesiąte przyniosły odkrycia o przełomowym znaczeniu. Wykopaliska Heinricha Schliemanna

w Troi (1870–1873 i później) potwierdziły prawdziwość antycznych opowieści o krajach na wschód od Grecji, traktowanych przedtem jako wytwór fantazji ich autorów, a William Wright i Archibald Henry Sayce wysunęli, niezależnie od siebie, hipotezę, że małoazjatyckie płaskorzeźby skalne, pomniki pisma obrazkowego i inne zabytki pozostawili po sobie Hetyci, lud znany już wówczas ze Starego Testamentu i źródeł egipskich. Dalszych argumentów na korzyść tej hipotezy dostarczyły wykopaliska w Karkamisz (1878–1881) i Zincirli (1882–1894), a zwłaszcza wzmianki o Hetytach i innych ludach małoazjatyckich w korespondencji faraonów Amenhotepa III i Amenhotepa IV odkrytej w Tell el-Amarna w Egipcie (1887).

Jednocześnie kontynuowano odczytywanie zapisanych różnymi alfabetami inskrypcji w językach epichorycznych, czyli miejscowych, z pierwszego tysiąclecia p.n.e. Wyraźny postęp na tym polu miał nastąpić dopiero w XX wieku, tymczasem zaś ograniczał się w istocie do wstępnego poznania języka licyjskiego przez uczonych skandynawskich. Ich zasługą było opracowanie metody kombinatorycznej odczytywania nie znanego języka, czyli logicznego wnioskowania na podstawie wzajemnych stosunków między elementami morfologicznymi i leksykalnymi w zdaniu. Jej przeciwieństwem jest metoda etymologiczna, w której znaczną rolę odgrywają skojarzenia z innymi językami. W praktyce obie metody stosowano i nadal stosuje się równocześnie. Uczeni przełomu XIX i XX wieku badali też imiona własne i nazwy geograficzne przekazane przez autorów antycznych; w tej dziedzinie godne uwagi wyniki osiągnęli Paul Kretschmer i Johannes Sundwall.

W roku 1906 archeolodzy niemieccy rozpoczęli wykopaliska w Boğazköy (obecnie Boğazkale) i odkryli tam miasto Hattusa, stolicę państwa hetyckiego z jej archiwami i bibliotekami. Odnalezione w nich dokumenty w piśmie klinowym pozwoliły stopniowo odtworzyć dzieje kultury Azji Mniejszej od XVII do XIII wieku p.n.e. Główny język tych dokumentów, hetycki, rozszyfrował w 1915 roku uczony czeski Bedřich Hrozný. Okazało się, że hetycki należy do indoeuropejskiej rodziny językowej. Odkrycie to miało ogromne znaczenie dla językoznawstwa indoeuropejskiego. Wcześniej za najstarszy język indoeuropejski uważano staroindyjski poświadczony w hymnach wedyjskich; najstarsze części Rygwedy datowano wówczas na połowę drugiego tysiąclecia p.n.e., czyli – jak dziś wiadomo – o co najmniej pięćset lat za wcześnie. Obecnie za najstarszy znany język indoeuropejski uchodzi hetycki; szczególne cechy, którymi się on odznacza, zmusiły uczonych do zmiany poglądów na temat dziejów rodziny języków indoeuropejskich. Wykopaliska w Hattusa są nadal prowadzone i wciąż przynoszą rewelacje, m.in. teksty w różnych językach.

W roku 1925 ekspedycja czechosłowacka pod kierownictwem Hroznego odkryła w Kültepe, starożytnym Kanasz/Nesa, archiwa dokumentów w piśmie klinowym, w dialekcie staroasyryjskim języka akadyjskiego, datowanych na XIX–XVIII wiek p.n.e. Owe teksty kappadockie, jak się je często nazywa, są najstarszymi zabytkami pisma i języka w Azji Mniejszej; odnaleziono je także w Boğazkale i Alişar. Wykopaliska w Kültepe podjęli Turcy w 1948 roku i nadal je prowadzą (z przerwami); wciąż odsłania się nowe zbiory tabliczek. W latach powojennych teksty klinowe, przede wszystkim hetyckie, odnaleziono w innych miejscowościach środkowej Anatolii: w Maşathöyük

(opublikowane w roku 1991), Ortaköy (dotąd opublikowane w niewielkim stopniu) i w Kuşaklı koło Başıören-Altınyayla (publikowane od 1996 roku). Najnowsze znaleziska tego rodzaju pochodzą z Oymağaç i Kayalıpınar. Dokumenty hetyckie znajdowano również poza granicami Azji Mniejszej – w syryjskim mieście portowym Ugarit (XIV–XIII wiek p.n.e.), a także w już wspomnianym Tell el-Amarna (XIV wiek p.n.e.).

Po okresie znacznego zaangażowania w badanie języka hetyckiego uwagę uczonych przyciągnęły inne języki małaazjatyckie. W latach międzywojennych nastąpił znaczny postęp w poznaniu anatolijskiego pisma obrazkowego, czyli hieroglifów hetyckich, zwanych też luwijskimi. Poprawność dotychczasowego odczytywania potwierdziła się dzięki odkryciu w Karatepe w 1946 roku długiego tekstu dwujęzycznego, hieroglificzno-fenickiego. Równoległe postępowano poznawanie języków epichorycznych Azji Mniejszej, którymi posługiwano się w pierwszym tysiącleciu p.n.e. Wykopaliska amerykańskie w Sardes (1910–1913) przyniosły sporo napisów lidyjskich, co umożliwiło stopniowe zbadanie ich języka. Już w latach międzywojennych wyjaśniło się, że lidyjski i wcześniej poznany licyjski należały do indoeuropejskiej rodziny językowej, ale dopiero po II wojnie światowej udało się wykazać, że wspomniane języki można zaliczyć do wspólnej grupy języków anatolijskich, do której należy także hetycki i luwijski (zob. niżej). Ponadto uczeni zbadali inskrypcje frygijskie i ukazali związki ich języka z greką. Pod koniec XX wieku dokonano postępu w odczytywaniu pisma karyjskiego, które poprzednio stanowiło zagadkę, jak się wydawało, nie do rozwiązania. Coraz więcej wiadomo również o innych językach epichorycznych, znanych dzięki nielicznym inskrypcjom (lub tylko za pośrednictwem imion osób) czy głos w pismach autorów starożytnych.

Odkryte w Hattusa tabliczki zapisane pismem klinowym stały się podstawą hetytologii, czyli tej gałęzi filologii Wschodu Starożytnego, która zajmuje się badaniem ludów i języków Azji Mniejszej. Nazwa „hetytologia” pochodzi od nazwy ludu Hetytów. Oprócz hetyckiego, najlepiej udokumentowanego, w Hattusa są poświadczone inne języki małaazjatyckie, a także sumeryjski, akadyjski i hurycki. W hetytologii można wyróżnić dwa podstawowe kierunki badawcze. Pierwszy z nich to filologia, czyli publikacja i komentowanie tekstów – przede wszystkim hetyckich, które ilościowo wyraźnie przeważają nad świadectwami w innych językach. Drugi kierunek stanowi językoznawstwo. Przedmiotem badań językoznawczych są języki anatolijskie, czyli hetycki i pokrewne mu języki Azji Mniejszej należące do indoeuropejskiej rodziny językowej, oraz pozostałe, a mianowicie protohetycki i hurycki, które część badaczy zalicza roboczo do języków kaukaskich. Badania te wymagają znajomości pisma klinowego, anatolijskiego pisma hieroglificznego i alfabetów bliskich greckiemu, używanych w pierwszym tysiącleciu p.n.e.²

Dla miłośnika starożytności ta mnogość ludów, języków i pism stanowi nie przeszkodę, lecz raczej zachętę do podjęcia studiów hetytologicznych. Wprawdzie, jak już wspomniano, badacze zwykle specjalizują się w określonej dziedzinie, a nawet w zakresie wybranego języka, niemniej jednak hetytolog powinien się dobrze orientować we wszystkich zagadnieniach należących do specjalności, którą

reprezentuje. W pewnych sprawach konieczna jest współpraca ze specjalistami z innych dziedzin. I tak badacz, którego interesują teksty huryckie, konsultuje się zwykle z hurytologiem, a ten, kto studiuje młodsze języki anatolijskie, korzysta z pomocy filologa klasycznego zaznajomionego z problematyką małaazjatycką. Oczywiście każdy hetytolog zajmujący się językami małaazjatyckimi drugiego tysiąclecia p.n.e. zna akadyjski, który był wówczas na Wschodzie Starożytnym językiem komunikacji i – obok sumeryjskiego – językiem nauki. Wyrazy i zwroty akadyjskie występują w tekstach klinowych w językach małaazjatyckich. Owe makaronizmy istniały tylko w zapisie; charakteryzują one zwłaszcza piśmiennictwo hetyckie, są natomiast rzadkością w dokumentach klinowych w innych językach. Wspomniane już teksty staroasyryjskie z Kanesz badają asyriologowie wyspecjalizowani w tym kierunku, hetytologa interesują w tych najstarszych dokumentach anatolijskich wiadomości o miejscowych kulturach i substratach językowych.

Źródła pisane umożliwiają wgląd w sytuację etniczną i językową dawnej Azji Mniejszej, nie pozwalają jednak na jej pełną rekonstrukcję. W odniesieniu do wcześniejszych okresów pewną przeszkodę w badaniach stanowią używane wtedy pisma – klinowe i hieroglificzne. Pismo klinowe powstało i rozwinęło się w Mezopotamii z pisma obrazkowego na użytek języków sumeryjskiego i akadyjskiego. Przeniesione do Anatolii via Syria, nie oddaje wiernie wymowy właściwej językom miejscowym, w efekcie nie można dokładnie odtworzyć ich systemów fonologicznych. Co więcej, jest to pismo częściowo ideograficzne; oznacza to, że dane pojęcie może być zapisane odrębnym znakiem objaśniającym jego znaczenie, ale brzmienie danego wyrazu może pozostać nieznane. Pewnym ułatwieniem dla czytającego jest fakt, że dany ideogram oznacza ten sam wyraz w różnych językach, zarówno w sumeryjskim i akadyjskim, jak i w starszych językach małaazjatyckich; umożliwia to zrozumienie tekstu, nawet takiego, który jest zapisany wyłącznie ideogramami. Na szczęście skrybowie anatolijscy chętnie stosowali zapis fonetyczny, oddając brzmienie wyrazów znakami odpowiadającymi sylabom lub samogłoskom, i to właśnie pozwoliło poznać starsze języki małaazjatyckie.

Podobny problem stanowi pismo hieroglificzne. Najdawniejsze teksty w tym piśmie, z wyjątkiem imion na pieczęciach, są zapisane ideogramami, co w zasadzie uniemożliwia identyfikację ich języka. Odstępstwo od tej zasady może stanowić niedawno opublikowany napis w języku luwijskim na naczyniu z Ankary, którego datowanie na przełom XV i XIV wieku p.n.e. nie jest jednak całkiem pewne³. Fonetycznie zapisane są objaśnienia do wyobrażeń bóstw w sławnym sanktuarium skalnym w Yazılıkaya w pobliżu Boğazköy, datowanym na połowę XIII wieku p.n.e. Dzięki pewnej formie z końcówką dopełniacza wiadomo, że podpisy te sporządzono w języku huryckim. Także nieco młodsze, dość liczne i obszerne inskrypcje z czasów panowania Tuthalijasa IV i Suppiluliumy II są zapisane częściowo fonetycznie, co pozwoliło ustalić, że reprezentują one język luwijski. Najwięcej zabytków pisma hieroglificznego w tym języku pochodzi z pierwszego tysiąclecia p.n.e.; najmłodsze z nich powstały w końcu VIII wieku p.n.e. Dodajmy, że używano tego pisma także

w Urartu; krótkie napisy w tym języku zachowały się na naczyniach i innych przedmiotach z VIII i VII wieku p.n.e. odnalezionych w Altintepe. Młodsze języki małaazjatyckie zapisywano pismami alfabetycznymi; podkreślono już, że owe alfabety są bliskie greckiemu, co ułatwia odczytanie tekstów.

Najstarsze chronologicznie dane na temat ludów i języków Azji Mniejszej pochodzą z XIX i XVIII wieku p.n.e. z miasta Kanasz w środkowej Anatolii (dziś Kültepe), wówczas stolicy sporego i silnego państwa. Są to imiona osób i bóstw, nazwy geograficzne i bardzo rzadkie terminy techniczne w rozmaitych dokumentach tamtejszej kolonii handlowej zapisanych w dialekcie staroasyryjskim.

Znacznie więcej i bardziej zróżnicowanych informacji dostarczają świadectwa z obszaru państwa hetyckiego (XVII – początek XII wieku p.n.e.), zwłaszcza tabliczki z archiwów i bibliotek Hattusa, stolicy państwa (dziś Boğazkale). Przeważają wśród nich teksty religijne, magiczne i wróżebne, ale zachowały się także dokumenty historyczne i prawne, listy, słowniki i inne. Również te świadectwa nie dają pełnego obrazu ludów i języków Anatolii w okresie, do którego się odnoszą.

Epoka pisma klinowego skończyła się w Anatolii na początku XII wieku p.n.e., w czasach najazdu „Ludów Morza”, kiedy to upadło – z dotąd nieznanymi przyczynami – imperium hetyckie. Dla archeologa data ta oznacza kres epoki brązu i początek epoki żelaza. Historia Azji Mniejszej od XII do IX wieku p.n.e. jest znana bardzo powierzchownie. W tym okresie nadal pisano hieroglifami, głównie na południowym wschodzie i południu, i do tych regionów odnoszą się informacje zawarte w inskrypcjach hieroglificznych. Są to na ogół napisy fundacyjne i wotywne, zestokroć tylko podpisy towarzyszące wyobrażeniom bóstw. Pewnych danych dostarczają kroniki asyryjskie; ilustrują one penetrację Asyrii na mniej więcej tym samym obszarze, ale identyfikacja wymienionych w nich ludów małaazjatyckich jest tylko częściowo możliwa.

Dla rekonstrukcji późniejszych dziejów etnicznych Azji Mniejszej wciąż największe znaczenie mają pisma autorów greckich, przede wszystkim Herodota, ale coraz większą rolę w tych badaniach odgrywają inskrypcje w rodzimych alfabetach i językach małaazjatyckich. Przeważają wśród nich napisy nagrobne, zachowało się też sporo inskrypcji fundacyjnych. O ludach Wyżyny Armeńskiej w czasach istnienia państwa Urartu (IX – VI wiek p.n.e.) opowiadają inskrypcje w dialekcie asyryjskim i w języku urartyjskim.

Nasuwa się pytanie, na jakich podstawach może się opierać identyfikacja jednostki etnicznej i w jaki sposób można stwierdzić przynależność jakiejś osoby do tej jednostki. W naszych czasach w celu określenia narodowości jest konieczna stosowna deklaracja osoby lub grupy identyfikowanej. W odniesieniu do czasów starożytnych bardzo rzadko dysponujemy takim oświadczeniem, musimy zatem szukać innych kryteriów. Przede wszystkim trzeba podkreślić, że – wbrew sugestiom pewnych badaczy – żadnemu z ludów małaazjatyckich i sąsiednich nie można przypisać określonej kultury archeologicznej. Pozostają zatem świadectwa pisane. Przekazały nam one nazwy rozmaitych ludów, zarówno używane przez owe ludy, jak i nadane im przez sąsiadów. Z różnych powodów sama nazwa jednak nie wystarczy do identyfikacji, a jeżeli

występuje w oderwaniu od innych danych, może nawet wprowadzać w błąd. Badania językoznawcze, przede wszystkim starsze, ale nie tylko, są obciążone omyłkami tego rodzaju; wynika to ze zbyt wielkich oczekiwań w stosunku do możliwości, jakie stwarza analiza nazw etnicznych.

Potrzebne są zatem inne przesłanki, przy czym w grę wchodzi tu przede wszystkim język i religia. Wspomniano już, że zachowały się dokumenty w rozmaitych językach używanych w dawnej Anatolii i w przeważającej większości przypadków identyfikacja języka i etnosu, który się nim posługiwał, jest sprawą prostą. Nieraz ułatwia ją nazwa języka (jeśli jest znana), wywodząca się od nazwy ludu i jeżeli występują nieporozumienia w tej kwestii, jest to w znacznej mierze wina współczesnych uczonych. Klasycznym przykładem jest nazwa Hetytów i języka hetyckiego, wprowadzona przez jego pierwszych badaczy i oparta na formie przekazanej przez Stary Testament, a odmienna od nazwy używanej przez samych Hetytów (w rozdziale 3.1.1. poświęconym temu ludowi znajdzie czytelnik więcej informacji na ten temat).

W odniesieniu do konkretnej osoby identyfikacja opiera się przede wszystkim na analizie jej imienia. Budowa małoazjatyckich imion osób stanowi odrębny, bardzo interesujący przedmiot studiów; omawia się ją w pierwszym rozdziale tej książki. Drugie kryterium stanowi religia, jaką praktykuje dany osobnik. Trzeba wyjaśnić, że na Wschodzie Starożytnym panowała, ogólnie biorąc, tolerancja religijna; zasada *cuius regio, eius religio*, zresztą stosunkowo późnej daty, tam nie obowiązywała. Można zatem przyjąć, że dany lud czcił głównie tych bogów, którzy wywodzili się z jego własnej tradycji religijnej. Często imię bóstwa stanowi składnik imienia danej osoby, czyli jest to tak zwane imię teoforyczne (zob. rozdział 1), i w takim przypadku przynależność etniczną jego posiadacza potwierdza nie tylko język, do którego to imię należy, lecz i bóg czczony niegdyś przez jego lud. Dalsze potwierdzenie może przynieść analiza odnośnego dokumentu, przeważnie bowiem okazuje się, że jest zgodność między jego językiem a treścią, która wskazuje na określone środowisko etniczne i kulturowo-religijne⁴.

W praktyce taka identyfikacja nastrocza nieraz trudności, przede wszystkim w przypadku imion wtórnych, nadawanych w różnych okolicznościach, a także osób ze środowiska dwujęzycznego, głównie Hurytów, którzy nieraz posługiwali się jednocześnie imieniem huryckim i zarazem drugim, zapożyczonym z języka miejscowego. W Azji Mniejszej zjawisko to dotyczy między innymi królów państwa hetyckiego, poczynając od schyłku XV wieku p.n.e. Wiele faktów przemawia za tym, że władzę przechwyciła wówczas dynastia pochodzenia huryckiego, która się z czasem miała zasymilować w otoczeniu anatolijskim, ale zachowała pewne zwyczaje i wierzenia huryckie. Wstępując na tron, król przyjmował imię anatolijskie, wszakże w pewnych okolicznościach, na przykład w tekstach obrzędów huryckich, w których osobiście uczestniczył, występował pod imieniem huryckim. Interesujący przykład stanowią dzieje Mursilisa III, syna i następcy sławnego Muwattallisa II (XIII wiek p.n.e.). Obalony przez swego wuja Hattusilisa III, występuje w inspirowanych przez tego ostatniego dokumentach jako Urhiteszub, czyli pod imieniem huryckim sprzed koronacji. Zjawisko

dwujęzyczności wśród Hurytów jest charakterystyczne również dla historii kultury Syrii. Zagadkę stanowią imiona babilońskie kilku skrybów z Boğazköy i Maşathöyük; możliwe, że ich rody rzeczywiście wywodziły się z Babilonii, zarazem jednak trzeba brać pod uwagę ewentualność, iż wspomniane imiona są przykładami zapisu rebusowego i w istocie kryją się za nimi imiona anatolijskie.

Trudne do zidentyfikowania są teksty zachowane fragmentarycznie; występują one nie tylko na odłamkach tabliczek z drugiego tysiąclecia p.n.e. zapisanych pismem klinowym (wśród których stanowią wcale pokaźną grupę), lecz i w postaci inskrypcji z pierwszego tysiąclecia p.n.e. Nierzadko odnajduje się wśród nich zapisy w dotąd nie rozpoznanych językach małoazjatyckich. Przedmiotem badań są również bogato poświadczone nazwy geograficzne; stanowią one niezwykle trwałe składniki tradycji i wiele z nich nie zmieniło się od czasów starożytnych aż do dzisiaj. Dla porządku trzeba jeszcze wspomnieć o rozmaitych pojedynczych wyrazach, zaświadczonych albo w oderwaniu, albo nawet w szerszym kontekście, których rozpoznawanie postępuje bardzo powoli.

Poruszonej tu kwestii dwujęzyczności warto poświęcić więcej uwagi. Dwu- lub nawet wielojęzyczność stanowiła charakterystyczny rys kultur Wschodu Starożytnego. Występowała w środowiskach mieszanych, przede wszystkim w miastach, gdzie handlem zajmowali się przedstawiciele rozmaitych nacji. Potrzeba wzajemnego porozumienia przedstawicieli różnych etnosów i rozwój biurokracji doprowadziły do powstania instytucji tłumacza. Godny zainteresowania jest fakt, że szeroko znany termin oznaczający czynność tłumaczenia i samego tłumacza wywodzi się z Azji Mniejszej. Akadyjski rzeczownik *targumannu* „tłumacz”, poświadczony w tekstach m.in. z Kültepe, musi mieć związek z het. *tarkummai-* i luw. *tarkummi-* „tłumaczyć”. Termin akadyjski oznaczający tłumacza został przejęty przez Arabów, od nich zapożyczyli go Turcy i Lewantyńczycy i w końcu trafił do języków europejskich, także do polszczyzny, jako „dragoman”.

Wielojęzyczność wiązała się też z tradycjami starowschodnich szkół skrybów, w których przecież nie ograniczano się do nauki pisania, lecz wykładano również rozmaite przedmioty, na przykład matematykę. W Babilonii było rzeczą oczywistą, że każdy skryba oprócz akadyjskiego musi znać sumeryjski. W innych krajach szkoły skrybów opierały się na wzorach babilońskich, kandydat na skrybę uczył się zatem sumeryjskiego i akadyjskiego, ponadto pisał w języku rodzimym. Dowodem szczególnej erudycji jest tekst czterojęzyczny z Ugarit, którego autor dowiódł, że zna sumeryjski, akadyjski, hurycycki i ugarycki. Przypuszczalnie jednak istniała wśród skrybów specjalizacja, zresztą nie tylko w zakresie języka. W czasach panowania hetyckiego miejscowy skryba znał hetycki, czego świadectwem są odkryte tam teksty; pisał zatem ideograficzno-sylabicznym pismem klinowym, natomiast po ugarycku (i hurycycku) – klinowym pismem alfabetycznym. Dodajmy, że odnaleziono w Ugarit również zapisy w hieroglifach anatolijskich i egipskich oraz w egejskich pismach linearnych!

Ugarit było miastem portowym, w którym spotykały się rozmaite kultury, pisma i języki, nie stanowiło jednak szczególnego wyjątku wśród ośrodków miejskich Wschodu Starożytnego. W luwijskiej inskrypcji hieroglificznej z VIII wieku p.n.e. z Karkamis

(północna Syria) niejaki Jariris, regent i wychowawca synów miejscowego księcia, szczyli się, że potrafi posługiwać się pismem „miejskim” – tak nazywa hieroglify anatolijskie, a także fenickim, „asyryjskim”, czyli klinowym, wreszcie „tajmańskim”, czyli aramejskim (nazwa „tajmańskie” pochodzi od nazwy plemienia aramejskiego, znanego też jako Teman). Z tej samej inskrypcji dowiadujemy się, że zna on dwanaście języków, a jego nauczycielami byli „synowie” krajów, którymi się interesował, sprowadzani na jego życzenie przez księcia.

Ale takich erudyków jak Jariris z Karkamisz było zapewne niewielu. Wychowanie zdobywali przede wszystkim ci, którzy mieli zostać skrybami, przy czym zawód ten często przechodził z ojca na syna. Zdolniejsi skrybowie pełnili funkcje administracyjne na różnych szczeblach władzy, sięgając nawet po godność „wezyra”. Królowie i książęta z reguły nie potrafili pisać, ale zdarzały się takie wyjątki, jak Szulgi, władca z III dynastii miasta Ur (XXI wiek p.n.e.), który mieni się „mądrym skrybą (bogini) Nisaby”, czy wielki król asyryjski Asurbanipal (VII wiek p.n.e.), który nie tylko umiał pisać, lecz przejawiał też zainteresowanie dawnymi kulturami i piśmiennictwem Mezopotamii i w tym celu utworzył ogromną bibliotekę. Ogólnie jednak znajomość pisma długo pozostawała czymś rzadkim i dopiero w pierwszym tysiącleciu p.n.e. wskutek upowszechnienia się pism alfabetycznych sytuacja ta uległa zasadniczej zmianie.

*

Niniejsza praca nie pretenduje do miana pełnej monografii i stanowi jedynie wprowadzenie do nauki o ludach i językach starożytnej Anatolii. Porządkując zebrany materiał, starano się połączyć kryterium chronologiczne z zasadami klasyfikacji genetycznej języków, stąd też podział książki na rozdziały odpowiada w przybliżeniu podziałowi na rodziny i grupy języków. Jednostki etniczne omawia się według w miarę jednolitego schematu, mianowicie najpierw opisuje się dany lud i jego dzieje, a potem są podane podstawowe wiadomości o jego języku. W uzasadnionych przypadkach zrezygnowano z prezentacji języka. Wykaz opisywanych jednostek etnicznych wykracza poza ramy zwyczajowe; z powodów historycznych uwzględniono również ludy, które wywarły znaczny wpływ na dzieje starożytnej Anatolii, jak Grecy anatolijscy czy Persowie. Z drugiej strony w źródłach można znaleźć liczne nazwy mało lub wcale nieznanymi plemion i ludów małoazjatyckich; pominięto je w tej książce, ponieważ informacje o nich są bardzo skąpe, często ograniczają się do nazw owych jednostek.

Tureckie nazwy geograficzne są podane w zapisie oryginalnym, natomiast starożytne nazwy geograficzne i imiona osób, np. imiona królów – w wersji uproszczonej, częściowo w zgodzie z tradycją już utrwaloną w literaturze polskojęzycznej. Czytelnika może zaniepokoić fakt, że częstokroć zestawia się ze sobą i utożsamia wyrazy lub morfemy, które na pierwszy rzut oka różnią się od siebie. W istocie jest to tylko różnica w zapisie, a ten wynika z właściwej filologowi wierności niedoskonałemu i zmiennemu zapisowi klinowemu. Jako przykład niech posłuży imię, które w tekstach kappadockich, najstarszych w Azji Mniejszej, było zapisane jako Atata lub Adada, a w późniejszych dokumentach z Boğazkale jako Attatta. Różnica w zapisie może też być pochodną zmian fonetycznych, jakie z upływem czasu zachodziły w danym języku, albo też niemożności

wiernego oddania brzmienia danego fonemu w innym języku. Świadomość tych faktów upoważnia badaczy do zestawienia np. imienia teoforycznego Tarhuni(a), poświadczonego już w Kültepe/Kanesz, z formami Tarkunnis i Trokonis w późnych inskrypcjach greckich.

W opisach ludów i języków podano tytuły publikacji podstawowych, także starszych, w zasadzie jednak informacje bibliograficzne ograniczają się do prac (naj)nowszych; osoba bliżej zainteresowana przedmiotem znajdzie w nich stosowne wskazówki.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

-
- ¹ Z publikacji w języku polskim dotyczących geografii omawianych ziem, także geografii historycznej, wciąż niezastąpione jest dzieło S. Przeworskiego, *Azja Zachodnia*, Warszawa 1934 (w serii *Wielka geografia powszechna*).
- ² Dorobek hetytologii zebrali Vl. Souček i J. Siegelová w *Systematische Bibliographie der Hethitologie 1915–1995*, t. 1–3, Praha 1996. Zob. też internet, Hethitologie Portal Mainz, sub *Hethitische Bibliographie*.
- ³ Zob. J. D. Hawkins, „*Studia Troica*” 15 (2005), s. 193–204.
- ⁴ Por. też G. van Driel, *Ethnicity, how to cope with the subject*, [w:] W. van Soldt et al. (red.), *Ethnicity in Ancient Mesopotamia, Papers Read at the 45th Rencontre Assyriologique Internationale*, Leiden, 1–4 July 2002, Leiden 2005, s. 1–10; G. Emberling, *Ethnicity in complex societies: Archaeological perspectives*, „*Journal of Archaeological Research*” 5/4 (1997), s. 295–344, i T. Derks, N. Roymans (red.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, Amsterdam 2009.

Wydawnictwo Dialog(c) Copyright edycja elektroniczna

Małoazjatyckie imiona osób

We Wprowadzeniu omówiono pokrótce materiał badawczy, jakim dysponuje hetytolog zajmujący się ludami i językami starożytnej Anatolii. W pewnych przypadkach dane ograniczają się do imion osób i wówczas owe imiona wysuwają się na czoło. Ale nawet gdy po danym etnosie pozostało bogate piśmiennictwo, nazwy osobowe stanowią ciekawy przedmiot badań, są bowiem świadectwem nie tylko języka. Większość rodziców nadaje dziecku imię po głębokim namyśle, i tak było również na Wschodzie Starożytnym¹. Nieraz wybierano imię bardzo proste, ale przeważały imiona „mówiące”, które miały chronić ich posiadaczy jak talizmany magiczne, albo też zawierały jakieś życzenie; w takim właśnie kontekście mówi się o „magii imion”. W pewnych sytuacjach, na przykład w nowym środowisku czy wskutek zmiany statusu społecznego, człowiek mógł otrzymać nowe imię lub przezwisko. W imionach odzwierciedla się kultura badanego ludu, również jego wierzenia. Przy całym bogactwie i różnorodności języków Anatolii nazwy osobowe mają wiele cech wspólnych, będących pochodną wspólnoty kulturowej, i ten fakt umożliwia opis antroponimii małoazjatyckiej jako całości.

Anatolijskimi nazwami osobowymi interesowano się jeszcze przed odkryciem bibliotek dokumentów klinowych; odnajdywano je u autorów antycznych i w inskrypcjach greckich, łacińskich i w językach miejscowych, tzw. epichorycznych, zbadanych częściowo już w XIX wieku. Paul Kretschmer i Johannes Sundwall zebrali i przeanalizowali dostępny wówczas materiał, wskazali też na główne cechy antroponimii małoazjatyckiej². Później, wraz z publikacją dokumentów klinowych i odczytywaniem hieroglifów anatolijskich uwagę uczonych przyciągały nieznane dotąd imiona poświadczone w udostępnianych źródłach. Imiona z czasów istnienia państwa hetyckiego – hetyckie, luwijskie, protohetyckie, huryckie i inne – badano w ramach studiów nad poszczególnymi językami, a ich analiza nie nastęrczała większych trudności. Imiona autochtonów w dokumentach staroazyjskich odnalezionych w Kültepe (XIX–XVIII wiek p.n.e.), zwanych często tekstami kappadockimi, czyli najstarsze znane imiona w Azji Mniejszej, przedstawiały się bardziej zagadkowo, dyskutowano na temat przynależności językowej ich nosicieli (por. rozdział 2.1.).

Całość imion poświadczonych w tekstach klinowych i hieroglificznych doczekała się opracowań dopiero po II wojnie światowej. Autorem obu prac był Emmanuel Laroche; w 1952 roku ukazał się w Paryżu jego *Recueil d'onomastique hittite*, a w 1966, również w Paryżu – monumentalne dzieło *Les noms des Hittites*, w którym można znaleźć nie tylko wszystkie znane wówczas imiona poświadczone w piśmie klinowym i hieroglificznym, ale i obszerny zarys antroponimii anatolijskiej. Wykład ten okazał się bardzo pomocny przy pisaniu tych słów. Po wojnie odrodziło się również zainteresowanie imionami zachowanymi w źródłach greckich, łacińskich

i epichorycznych, co zaowocowało serią prac o dużej wartości. Philo H. J. Houwink ten Cate w dziele *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period* (Leiden 1961) na licznych przykładach wykazał ciągłość obecności Luwitów w Licji i Cylicji aż po czasy hellenizmu i później. Ponadto ukazały się dwie monografie poświęcone imionom osób w źródłach klasycznych i epichorycznych, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Louisa Roberta (Paryż 1963) i *Kleinasiatische Personennamen* Ladislava Zgusty (Praga 1964). Zawierają one obszerny materiał onomastyczny i są nieocenioną pomocą dla każdego zainteresowanego. Łatwo zauważyć, że najważniejsze dzieła dotyczące antroponimii małaazjatyckiej ukazały się w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Od tego czasu przybyło sporo nowych danych; wymienione zbiory nazw osobowych są uzupełniane, na przykład w internecie w Hethitologie Portal Mainz można znaleźć *Répertoire onomastique*, autorstwa Marie-Claude Trémouille, zawierający nowo opublikowane imiona hetyckie, luwijskie, huryckie i inne.

*

Pod względem semantycznym nazwy osobowe dzielą się na pozbawione znaczenia i „mówiące”. Trzeba pamiętać o tym, że imię „mówiące” zapożyczone do innego języka przestaje być zrozumiałe. W europejskim kręgu kulturowym używa się powszechnie, zgodnie z tradycją chrześcijańską, imion pochodzenia hebrajskiego lub greckiego, ale tylko nieliczni posiadacze takich imion wiedzą, co one znaczą w języku, z którego się wywodzą.

Z typologicznego punktu widzenia rozróżnia się imiona proste, derywaty i imiona złożone. Imię złożone jest skróconą postacią zdania, ma więc określone znaczenie, ale trzeba podkreślić, że nawet imię proste może być „mówiące”, na przykład małaazjatyckie imię Inar jest powtórzeniem imienia bogini Inar, która miała się opiekować tak nazwanym dzieckiem. Kryteria, według których nazywano dziecko zależnie od jego płci, nie są jasne, można jedynie zauważyć, że imiona bogiń jako opiekunek przypadały raczej dziewczynkom, chociaż nie stanowiło to reguły.

Imiona proste. Znaczną część imion prostych tworzą formy nie będące nośnikami jakiegokolwiek znaczenia, a więc nie mające historii w sensie językoznawczym i dlatego zwykle pomijane w badaniach historyczno-porównawczych. Przypominają one nazwy z języka dziecka, określane w nauce niemieckim terminem *Lallnamen*. Niektóre z nich mogą oznaczać stopnie pokrewieństwa (por. mama, tata, dziadzia w polskim). Do tej klasy zalicza się anatolijskie imiona jednosylabowe z drugiego tysiąclecia p.n.e. w rodzaju Pa, Ta (zapisywane w piśmie klinowym ^mPa-a, ^mTa-a) i charakterystyczne dla pierwszego tysiąclecia p.n.e. imiona Ba, Ga, La(s), Ma(s), Za(s). Może je poprzedzać samogłoska a-, por. imiona Aga, An(n)a, Appa. Należą tu także imiona utworzone przez podwojenie jakiejś sylaby, jak Gaga, Lili, Mama, Nana, Nunu, Papa, Tata, Zuzu. Te ostatnie pojawiają się bardzo często w historii etnicznej starożytnej Anatolii, przypuszczalnie wiele z nich to przezwiska i zdrobnienia. Według dokumentów staroazyjskich z Kanesz imiona takie nosili również Asyryjczycy. Podobnie jak

w innych językach, z Lallnamen wywodzą się anatolijskie nazwy stopni pokrewieństwa, por. het. *at(t)a-* „ojciec” i *an(n)a-* „matka”. W luwijskim w wyniku mocy (zob. rozdział 3.1.3.) dwusylabowe nazwy pokrewieństwa przeszły do grupy wyrazów zakończonych na *-i-*, por. *tati* „ojciec”, *an(n)i-* „matka”, *nani-* „brat”. Z kolei nazwy stopni pokrewieństwa, także te, które nie przypominają Lallnamen, występują bardzo często jako imiona osób, por. formy *Atta*, *Pappa* („Ojciec”), *Anna* („Matka”), *Nenis* (z luw. *nani-* „brat”), *Huhanani* („Brat z tego samego dziada”), *Naneris* (z luw. **nana-sri-* „siostra”), *Duttarrijati* („Córka”) – por. imię pizydyjskie *Dōtari* i izauryjskie *Touatri*³.

Kolejny typ tworzą imiona mające dwie różne sylaby, na przykład *Kula*, *Mana*, *Wala*. Są to najprawdopodobniej przymiotniki lub rzeczowniki, imię takie ma zatem określone znaczenie, jest imieniem „mówiącym”; por. na przykład luw. *Ziti*, które znaczy „człowiek, mężczyzna”. Imiona tego rodzaju spotyka się także wśród Asyryjczyków w Kanesz. Istniały też imiona utworzone przez podwojenie imion dwusylabowych obu wymienionych rodzajów, por. *Hadahada*, *Kulakula*, *Manamana*, *Nuwanuwa*, *Walawala*, *Zuwazuwa*; przypuszczalnie imiona takie nosili Protohetyci (zob. rozdział 2.1.). Omawiane imiona są charakterystyczne dla tekstów kappadockich, rzadko natomiast występują w środowisku hetyckim. Możliwe, że imiona typu *Kalkali(a)*, *Murmura*, *Zurzur(u)* są formami skróconymi poprzednich. Warto zauważyć, że podobnie są zbudowane liczne nazwy geograficzne Anatolii znane z czasów hetyckich, ale z genetycznego punktu widzenia z pewnością starsze.

Dobrze poświadczone są podobne imiona – przeważnie hetyckie i luwijskie, ale i późniejsze – z podwojoną pierwszą sylabą, por. *Kakaria*, *Kukuni*, *Pupzuli*, *Wawala*, *Zuzuli*, ale zasadę ich budowy trudno wyjaśnić. Na uwagę zasługują imiona z podwojoną drugą sylabą, charakterystyczne dla tekstów kappadockich, jak *Anunu*, *Aruru*, *Kunana*, *Kururu*, *Kuzizi*, *Manana*. Prawdopodobnie należały one do jakiegoś nieanatolijskiego substratu etnicznego (por. rozdział 2.1.).

Imiona dwusylabowe mogły być rozszerzone o samogłoskę *-a*, por. *Hapia* (od *Happi*), *Hulia* (od *Huli*), *Kaduwa*, lid. *Kadoas* (od *Kadu*) *Kikia* (od *Kikki*), *Nanija* (od *Nani*), *Tati(j)a* (od *Tati*). Imiona tego rodzaju występowały bardzo często w Azji Mniejszej, przy czym ich budowa była uwarunkowana przynależnością do określonego języka. Mogły tu należeć także imiona teoforyczne (zob. niżej), por. *Ilali-a* (od imienia bóstwa *Ilali*). Ze względów formalnych można by tu zaliczyć również huryckie zdrobnienia od imion teoforycznych (zob. niżej), na przykład *Akija* jest zdrobnieniem od *Aki(b)-Teszub*, *Talmija* – od *Talmi-Teszub*, *Tulpija* – od *Tulpi-Teszub* itp.

Omawiana klasa nazw osobowych obejmuje też imiona oparte na rozmaitych rzeczownikach i przymiotnikach pospolitych; ich identyfikacja jest łatwa, jeżeli formę podstawową można znaleźć w słownikach. Dodajmy jeszcze, że tworząc je chętnie czerpano z różnych działów leksyki⁴, na przykład w zachodniej części Anatolii jest poświadczone imię *Targasnawa*, derywat od hetyckiego *targašna-* „osioł”; nosił je jeden z tamtejszych królów⁵.

Niekiedy imię proste jest powtórzeniem nazwy geograficznej. Imię takie nadawał

ojciec, jeżeli nazwa geograficzna oznaczała w istocie bóstwo, które miałyby się opiekować dzieckiem. Wiadomo, że różne formy krajobrazu, na przykład góry, skały i rzeki, uważano za bóstwa. W istocie mamy tu więc do czynienia z imieniem teoforycznym; por. Ammuna (od nazwy góry Ammuna), Marassanta (od nazwy rzeki M.), Sakdunu(w)a (od nazwy góry S.), Taha(j)a (od nazwy góry T.), Tuthalija (od nazwy góry T.) czy Zulija (od nazwy rzeki Z.). O imionach teoforycznych złożonych będzie mowa w dalszej części tego rozdziału.

Derywaty. Obok imion prostych dobrze poświadczone są derywaty, czyli wyrazy podstawowe rozszerzone o rozmaite, czasem niejasne formanty. Wśród imion należących do (indoeuropejskich) języków anatolijskich najczęściej powtarzają się sufiksy *-alla/i*, *-ant*, *-att* > *-et*, *-i(ja)*, *-ili*, *-mi*, *-n(a)*, *-nu*, *-zzi*, *-d/ti*, *-du*. Sufiks *-ni* pełni różne funkcje, tworzy m.in. zdrobnienia, a *-ri* pewnych imion z pierwszego tysiąclecia p.n.e. powstał przypuszczalnie z *-d/ti* wskutek rotacyzmu, jaki zachodził w obrębie języka luwijskiego. W imionach żeńskich pojawia się zagadkowy sufiks *-wija*, przypuszczalnie pochodzenia luwijskiego. Pewne formanty w imionach używanych w pierwszym tysiącleciu p.n.e. nie poddają się analizie.

Interesującą kategorię derywatów stanowią etnika, czyli imiona pochodzące od nazw geograficznych, utworzone z pomocą odpowiednich sufiksów lub elementów leksykalnych, które należą do określonych języków. W protohetyckim popularne były etnika zakończone na *-el/-il*, por. epitety Arinnil i Hattusil, które oznaczają odpowiednio ludzi z miast Arinna i Hattusa, a Zippalantiel czyli „Zippalantyczyk” to protohetyckie imię boga burzy z tego miasta. Ogólnie biorąc, element *-el/-il* mógł tworzyć formy oznaczające przynależność (por. rozdział 2.2.). W wyniku tematykacji przeszedł on do języka hetyckiego w postaci *-ili-*, w tej samej funkcji: dodany do nazwy geograficznej, tworzy etnikon, por. imiona Hanikkuili („ten z Ankuwy”), Hattusili („ten z Hattusa”), Himuili („ten z Himmuwy”) i Nerikkaili („ten z Nerik”). Sufiks ten jest poświadczony już w imionach kappadockich, por. na przykład formę Tahasaili.

Jego żeńskim odpowiednikiem w protohetyckim jest *-et/-it*, por. epitet boski Kakszet (od nazwy miasta Kaksat). Nawiasem mówiąc, w odniesieniu do protohetyckiego używany tu termin „sufiks” oznaczający element morfologiczny nie jest na miejscu, ponieważ język ten nie rozróżniał form męskich i żeńskich; chodzi zatem raczej o element leksykalny, w przypadku *-et/-it* odpowiadający znaczeniem hetyckiemu *-šar* (zob. niżej). Także ten element odnajdujemy w hetyckim w postaci stematyzowanej jako *-iti*, por. imię bogini Ariniti (od nazwy miasta Arinna) czy też Kasduwariti (od nazwy miasta Kasduwara). Również ten sufiks mógł tworzyć przymiotniki i rzeczowniki.